

שיטת הרמב"ם בדין עציץ נקוב

ראשי פרקים.

1. התחומים העיקריים בהם מצינו דין עציץ נקוב:
 - א. 1. שבת - דין זריעה וקצירה בעציץ נקוב.
 2. שבת - האם מתחייב במלאכת זורע בהנחת העציץ על הארץ, ובמלאכת קוצר בהרמת העציץ מן הארץ.
 - ב. מצוות התלויות בארץ.
 - ג. מחובר - לדיני טומאה וטהרה.
 - ד. פרוזבול.
 - ה. כתיבת גט.
2. דין עציץ ע"ג יתדות.
3. הקושי בשיטת הרמב"ם.
4. הסבר הגר"מ סולוביצ'יק ברמב"ם.
5. הקשיים בשיטת הגר"מ.
6. ישוב שיטת הרמב"ם בתחומים השונים.

1. התחומים העיקריים בהם מצינו דין עציץ נקוב:

- א. 1. שבת - דין זריעה וקצירה בעציץ נקוב.
2. שבת - האם מתחייב במלאכת זורע בהנחת העציץ על הארץ, ובמלאכת קוצר בהרמת העציץ מן הארץ.
- ב. מצוות התלויות בארץ.
- ג. מחובר - לדיני טומאה וטהרה.
- ד. פרוזבול.
- ה. כתיבת גט.

- א. 1. שבת דין זריעה וקצירה בעציץ נקוב.

במשנה במסכת שבת (דף צ"ה ע"א) שנינו: "התולש מעציץ נקוב - חייב, ושאינו נקוב - פטור, ור"ש פוטר בזה ובזה". הרמב"ם בהלכות שבת (פ"ח ה"ג) פוסק כרבנן, וז"ל: "...אבל התולש מעציץ שאינו נקוב - פטור, מפני שאין זה מקום גידולו, ועציץ נקוב בכדי שורש קטן הרי הוא כארץ והתולש ממנו - חייב", ומסתבר, שהוא הדין במלאכת זורע, ואכמ"ל בפרטי מלאכת קוצר וזורע.

א. 2. שבת האם מתחייב במלאכת זורע בהנחת העציץ על הארץ, ובמלאכת קוצר בהרמת העציץ מן הארץ.

בגמ' במסכת שבת (פ"א ע"ב) מצינו דיון, האם בהנחת עציץ נקוב על הארץ מתחייבים מדין זורע, ובהרמתו האם מתחייבים מדין קוצר, וז"ל הגמ': "אמר אביי: פרפיסא, הואיל ואתא לידן לימא בה מילתא: היה מונח על גבי קרקע והניחו על גבי יתדות – מיחייב משום תולש. היה מונח על גבי יתדות והניחו על גבי קרקע – חייב משום נוטע". רש"י על אתר מסביר מהו פרפיסא, וז"ל: "האי פרפיסא. עציץ נקוב שזרעו בו. ובתשובות הגאונים מצאתי שעושין חותלות מכפות תמרים וממלאין אותם עפר וזבל בהמה...".

נחלקו הראשונים האם החיוב הנאמר בדברי אביי מדאוריתא או מדרבנן.

שיטת רש"י ותוס'.

רש"י ותוס' סוברים, שאין חיוב מדאוריתא אלא מדרבנן, וז"ל רש"י על אתר: "חייב משום תולש. דאינו נהנה שוב מריח הקרקע. ול"נ דהאי חייב לאו דוקא אלא אסור משום דדמי לתולש, דאי חייב ממש קאמר לצורך היכי שרי רבנן איסור כרת וסקילה משום קנוח...". וכן שיטת תוס' על אתר (ד"ה "והניחו"), ובגיטין דף ז' ע"ב.

שיטת הרמב"ם.

הרמב"ם לעומתם סובר, שלפי אביי החיוב הוא דאוריתא. הרמב"ם בפ"א מהלכות שבת נותן כללים למשמעות הגדרותיו בהלכות שבת, וז"ל בה"ב: "כל מקום שנאמר בהלכות שבת, שהעושה דבר זה 'חייב' הרי זה חייב כרת, ואם היו שם עדים והתראה חייב סקילה, ואם היה שוגג חייב חטאת", וממילא הרמב"ם בפרק ח' ה"ד, המביא את דברי אביי, עוסק ברמת דאוריתא, וז"ל שם: "גבשושית של עפר שעלו בה עשבים הגביה מעל הארץ והניחה ע"ג יתדות – חייב משום תולש. היתה ע"ג יתדות והניחה ע"ג הארץ – חייב משום זורע...".

צ"ע מדוע הרמב"ם הסביר את מוסג "פרפיסא" – "גבשושית של עפר", ולא פרש כרש"י עציץ נקוב, שהרי יש רבותא גדולה יותר שחייב מדין זורע וקוצר בעציץ נקוב מאשר בגבשושית עפר. ננסה לבאר את שיטת הרמב"ם בהמשך.

ב. מצוות התלויות בארץ.

המשנה במסכת דמאי (פרק ה' משנה י') דנה בדין עציץ נקוב ביחס לתרומות, וז"ל המשנה: "עציץ נקוב – הרי זה כארץ. תרם מן הארץ על עציץ נקוב, מעציץ נקוב על הארץ – תרומתו תרומה. משאינו נקוב על הנקוב – תרומה ויחזור ויתרום...". מהמשנה ניתן ללמוד בצורה ברורה שעציץ נקוב חייב בתרומות ומעשרות מדאוריתא, והסבר המשנה לכך הוא: "עציץ נקוב הרי זה כארץ".

במשניות נעדר דיון לגבי שאר מצוות התלויות בארץ, ואכמ"ל, ברם בגמ' במנחות מובאת דעה, שעציץ נקוב פטור מן הביכורים, וכן דעת הרמב"ם. בהמשך נבאר את שיטתו.

ג. מחובר לדיני טומאה וטהרה.

במשנה במסכת עוקצין (פ"ב מ"ט) מצינו, על פי באור הראשונים, התיחסות לדין עציץ

נקוב, וז"ל המשנה: "קישות שנטעה בעציץ והגדילה ויצאה חוץ לעציץ – טהורה. אמר ר' שמעון: מה טיבה לטהר, אלא הטמא בטומאתו והטהור יאכל".

מהרמב"ם בפה"מ יוצא, שמדובר במשנה בעציץ נקוב, ואילו הראב"ד, הר"ש, הרא"ש, רש"י ותוס' (חולין קכ"ח ע"א) הסבירו, שמדובר בעציץ שאינו נקוב.

הרמב"ם הסביר את שיטת ת"ק, שמה שנמצא בעציץ נחשב למחובר מדין עציץ נקוב, ומה שיצא חוץ לעציץ לדעת ת"ק אף הוא נחשב למחובר, אע"פ שנמצא חוץ לעציץ בגלל שמקורו נמצא בעציץ נקוב, ואילו ר"ש סובר: "...כי היוצא מן הקשות מחוץ לכלי כאילו הוא תלוש ומטמא, והוא אמרו: הטמא בטומאתו והטהור יאכל" (לשון הרמב"ם בפה"מ).

הראב"ד ושאר הראשונים הסבירו, שמדובר בעציץ שאינו נקוב, ולדעת ת"ק מה שיצא חוץ לעציץ הוא הסיבה להגדיר את העציץ כולו כמחובר, ואילו לדעת ר"ש רק מה שיצא חוץ לעציץ נחשב למחובר. הרא"ש הגדיר את החיבור של מה שיצא חוץ לעציץ, וז"ל: "...ויונקת מן הקרקע דרך האויר...".

ע"פ המחלוקת בהסבר המשנה, מובנים היטב דברי הרמב"ם והראב"ד בהלכות טומאת אוכלין (פ"ב ה"ט), וז"ל הרמב"ם: "קישות שנטעה בעציץ והגדילה אע"פ שיצאת חוץ לעציץ – אינה מקבלת טומאה", והראב"ד מקשה: "א"א אין כאן אע"פ, אלא כיון שיצאה חוץ לעציץ טהורה, שאע"פ שהעציץ אינו נקוב, כיון שיצא הקישות לחוץ, הרי הוא כמי שנטעה בחוץ וטהור".

ד. פרוזבול.

בגמ' במסכת גיטין (דף ל"ז ע"א) מובא דיון על מה כותבין פרוזבול, וז"ל הגמ': "תנן התם (שביעית פ"י מ"ו): אין כותבין פרוזבול אלא על הקרקע, אם אין לו – מזכהו בתוך שדהו כל שהוא. וכמה כל שהוא? אמר רב חייא בר אשי אמר רב: אפילו קלח של כרוב. אמר רב יהודה: אפילו השאילו מקום לתנור וכריים כותבין עליו פרוזבול. איני, והתני הלל: אין כותבין פרוזבול אלא על עציץ נקוב בלבד (רש"י: "שהוא מחובר..."), נקוב – אין, שאינו נקוב – לא. אמאי? והא איכא מקומו! לא צריכא, דמנח אסיכי (רש"י: "על גבי יתדות ואין הקרקע שלו, הלכך נקוב – הוי כמחובר, ושאינו נקוב – אין כאן קרקע").

ה. כתיבת גט.

שנינו במשנה במסכת גיטין (דף כ"א ע"ב): "אין כותבין כמחובר לקרקע", ומבאר רש"י על פי הגמ': "דכתיב וכתב ונתן שאינו מחוסר קציעה", בגמ' מובא שמותר לכתוב על חרס של עציץ נקוב ואין בזה מחוסר קציעה, ובלשון הגמ': "...כתבו על חרס של עציץ נקוב – כשר, דשקיל ליה ויהיב ליה נהלה".

2. דין עציץ נקוב ע"ג יתדות, ודין הנוף בעציץ נקוב שלא הושרש.

במקורות התנאים לא מצינו דיון מפורש בדין עציץ נקוב ע"ג יתדות, אולם בגמ' בגיטין (דף ז' ע"ב) דנים אם תלות את דין עציץ נקוב במחלוקת התנאים (חלה פ"ב מ"ב) בדין עפר הבא בספינה לגבי מצוות התלויות בארץ, וז"ל המשנה: "עפר חו"ל הבא בספינה לארץ – חייב במעשר ובשביעית, אר"י: אימתי? בזמן שהספינה גוששת, אבל אין הספינה גוששת

– פטור, וז"ל דיון הגמ': "א"ר זירא: עציץ נקוב המונח ע"ג יתדות באנו למחלוקת ר' יהודה ורבנן, אמר רבא: דלמא לא היא, עד כאן לא קאמר ר' יהודה התם אלא כספינה העשויה לברות, אבל עציץ שאין עשוי לברות – לא. אי נמי – עד כאן לא קאמרי רבנן התם אלא כספינה דלא מפסיק אוירא, דמיא כי ארעא סמיכתא דמיא, אבל עציץ דמפסיק אוירא – לא...".

צריך לדון האם דחית רבא נשאת למסקנה, ואם כן עציץ ע"ג יתדות מפסיק אוירא ולכן איננו חייב במצוות התלויות בארץ, או שדברי רבא נאמרו לדחויי בעלמא.

נראה שנחלקו בזה תוד"ה "דילמא" בגיטין, הסובר שדברי רבא נאמרו בדרך דחויי בעלמא, לעומת ר"י בתוד"ה "והניחו" בשבת (דף פ"א ע"ב), הסובר שדברי רבא נאמרו למסקנת הסוגיה בגיטין, אולם הסוגיה בשבת חלוקה על הסוגיה בגיטין ועציץ נקוב על גבי יתדות נחשב מחובר ע"ש.

לעיל הוזכרה הסוגיה בגיטין לגבי פרוזבול, ולפי פשוט מסקנת הסוגיה דין עציץ נקוב ע"ג יתדות כדין הקרקע, אלא שהרמב"ם בפ"ט הלכות שמיטה ויובל הי"ט לא הביא את מסקנת הסוגיה בגיטין, ונלענ"ד שגם עציץ נקוב לא בהכרח שיועיל לגבי דין פרוזבול, אולם יש מקום לחלק בין גדרי קרקע לגבי דין פרוזבול הן לקולא והן לחומרא, ואכמ"ל.

מצינו בגמ' במסכת גיטין (דף כ"ב ע"א) דיון לגבי השפעת מקום הנוף, והיו, שרצו לקשר את דין השפעת מקום הנוף לדין עציץ נקוב ע"ג יתדות כפי שיבואר בהמשך, וז"ל הגמ':

"...נקבו בארץ ונופו בחוצה לארץ, אביי אמר: בתר נקבו אזלינן, רבא אמר: בתר נופו אזלינן. בדאשרוש כו"ע לא פליגי, כי פליגי בדלא אשרוש...". וכן פסק הרמב"ם (פ"א הכ"ד-כ"ה): "אילן שעומד בחוצה לארץ, ונופו נוטה לארץ, או עומד בארץ ונופו נוטה לחוצה לארץ – הכל הולך אחר העיקר... עציץ נקוב שהיה בו זרע שלא השריש והיה עיקרו בארץ ונופו חוצה לארץ – הולכים אחר הנוף". צ"ע מדוע הרמב"ם לא דן בעציץ נקוב המונח בחו"ל ונופו נוטה לארץ כמו שדן בדין אילן שעיקרו בחוץ לארץ ונופו בארץ, בהמשך ננסה לבאר.

יש להעיר, שרבא הוא האומר בתר נופו, אע"פ שלדעתו עציץ ע"ג יתדות פטור ממצוות התלויות בארץ, ועיין בפרק העוסק בישוב שיטת הרמב"ם פתרון לדברי רבא.

3. הקושי בשיטת הרמב"ם.

הגר"מ סולוביצ'יק הקשה: מדוע בהלכות שבת לדעת הרמב"ם עציץ נקוב ע"ג יתדות איננו מוגדר כמחובר, וכן בהלכות הכשר טומאה, יניקת הנוף איננה נחשבת ולכן הרמב"ם אמר: "אע"פ שיצאת חוץ לעציץ", ואילו במצוות התלויות גם כאשר מפסק אוירא חייבו והביא שתי ראיות, שבמצוות התלויות בארץ חייב אף במפסיק אוירא:

א. מהרמב"ם בהלכות ביכורים (פ"ב ה"ט): "הגדל בעציץ אע"פ שהוא נקוב והגדל בספינה אינו מביא ממנו כל עיקר שנאמר: 'בארצכם', אבל מביא מן הגדל בגג ובחורבה*." ר' משה הביא ראיה מגג וחורבה שמביא ביכורים אע"פ שמפסיק אוירא.

* מקור דברי הרמב"ם בסוגיה במנחות (דף פ"ד ע"ב, פ"ה ע"א), ועיין בראב"ד מה שהקשה ומה שת"ק ב"כסף משנה", ואכמ"ל בדיון בסוגיה במנחות.

ב. מהרמב"ם בהלכות תרומות (פ"א הכ"ה) שפסק ע"פ הסוגיה בגיטין שעציץ נקוב המונח בארץ ונופו נוטה לחו"ל שהולכים אחרי הנוף, ומכאן שהנוף קובע אע"פ שמפסיק אוירא.

4. הסבר הגר"מ סולוביצ'יק ברמב"ם.

מבאר הגר"מ סולוביצ'יק: "אכן הפירוש פשוט, דהנה בדין עציץ נקוב מצינו תרי דינים, חדא דהזרעים שבתוכו ינקי מארעא והם גידולי קרקע. ועוד הלכה נאמרה בעציץ נקוב, והיא שהזרעים שבתוכו הוין מחובר וכדחזינן דהזרעים שבתוכו אינם מקבלים טומאה והכשר מדין דמחובר אינו מקבל טומאה. ובאמת תרי דינים הם דלדין מצוות התלויות בארץ אין אנו צריכים לדין מחובר ואם רק ינקי מארעא והוין בכלל גידולי קרקע שפיר שייכי לדיני מצוות התלויות בארץ, משא"כ דין הכשר וקבלת טומאה תלוי רק בדין מחובר ורק בזה הוי דין בפני עצמו דעציץ נקוב באמת הוי מחובר. אשר ע"כ נראה דהרמב"ם סובר דדין מאוירא קא רבו הוא רק דינקי מארעא והוי בכלל גידולי קרקע, וא"כ דינו שייך רק למצוות התלויות בארץ, אבל לדיני תלוש ומחובר של כל התורה כולה באמת לא שייך, וע"כ לא שייך לדין קבלת טומאה, דלקבלת טומאה והכשר צריכינן לדין מחובר. ומנקבו בארץ ונופו בחו"ל אין סתירה, דהרי התם איירינן לענין מצוות התלויות בארץ, ובזה שפיר איכא הדין דמאוירא קא רבו והוין בכלל גידולי קרקע. אבל בכלל דין מחובר באמת לא הוי על ידי הדין דמאוירא קא רבו.

וזהו גם התרוץ על הרמב"ם שפסק דעציץ נקוב על יתדות חייב בתרו"מ מדאורייתא, ופסק ג"כ לענין שבת דהוי תולש מדאורייתא. משום דתרי דינים הם, דדין תרו"מ תלוי רק בדין גידולי קרקע ובזה פסק דגם עציץ נקוב על יתדות הוי בכלל גידולי קרקע כיון דינקי מארעא, והך דמפסיק אוירא דין גידולי קרקע לא מבטל. אבל הדין מה דעציץ נקוב הוי מחובר באמת ליכא במונח ע"ג יתדות כיון דמפסיק אוירא, וע"כ לענין שבת הוי תולש".

5. הקשיים בשיטת הגר"מ.

נלענ"ד, שאין שום ראיה ברמב"ם, שאע"פ שהאויר מפסיק חייב במצוות התלויות בארץ, ונעבור על שתי ראיותיו:

ביחס לראיה, שהביא הגר"מ מדין הנוף, נלענ"ד, שאדרכה משם ישנה ראיה הפוכה. לעיל הזכרתי שישנו קושי ברמב"ם ובגמ', מדוע אין דיון גם בעציץ נקוב הנמצא בחו"ל ונופו נוטה לארץ שיתחייב במצוות התלויות בארץ, ברם ברמב"ם הקושי גדול יותר מהקושי בגמ' מפני שבהלכה הקודמת הרמב"ם הוסיף על המקרים בגמ' גם מה הדין באילן שעיקרו בחו"ל ונופו נוטה לארץ. לכן נלענ"ד שלדעת הרמב"ם עציץ נקוב המונח בחו"ל אפילו אם נפו יטה לארץ יפטר ממצוות התלויות בארץ, מפני שלדעת הרמב"ם אין להסתפק בדין מאוירא קא רבו ע"מ להתחייב במצוות התלויות בארץ, ודין עציץ נקוב המונח בארץ ונופו נוטה לחו"ל שפטור מפני שלעציץ שלא השריש אין דין "ארץ" ממש אלא "כארץ", בכ' הדמיון,

והנוף יכול להפקיע מצוות התלויות בארץ של עציץ נקוב ולא לחייב. ע"פ דרכנו דברי רבא מחוורים כשמלה ואין סתירה בין דחיית רבא שעציץ ע"ג יתדות פטור ממצוות התלויות בארץ לכו"ע לבין דברי רבא שבתר נופו אזלינן.

הראיה מן הרמב"ם בהלכות ביכורים אינה ראייה, לענ"ד, מפני שאדרכא משם רואים שדין ביכורים דין מיוחד, שאפילו עציץ נקוב איננו מועיל אע"פ שמחייב בשאר מצוות התלויות בארץ מדאורייתא, מפני שיש גזרת כתוב מיוחדת לרמב"ם ע"פ הבנתו בגמ' במנחות: "בארצכם", וגג וחורבה מתחייב במצוות התלויות בארץ מפני שרואים את הגג והחורבה כמפלט עליון של הקרקע בגלל קביעותו וחיבורו לקרקע ולא מדין מאוירא קא רבו (ועיין עוד בתשובות הרא"ש כלל ב' ס"ד).

לדרכו של הגר"מ צ"ע מדוע הרמב"ם לא כתב בשום מקום דין עציץ נקוב ע"ג יתדות, ואם סובר הרמב"ם שעציץ נקוב ע"ג יתדות חייב במצוות התלויות בארץ מן הראוי לכתוב במפורש ולא רק דרך דין בהלכות ביכורים ובהלכות נוף הנוטה לחו"ל. לפי הגר"מ צ"ע מדוע הרמב"ם בהלכות שבת לא פירש "פרפיסא" כרש"י עציץ נקוב, אלא "גבשושית של עפר", אולי ניתן להסיק שדוקא בגבשושית עפר חייב מדין זורע וקוצר, מפני שהגבשושית ברגע שמניחים אותה ע"ג הקרקע נהפכת להיות חלק אינטגרלי מן הקרקע, אבל בעציץ נקוב אולי יפטר הן מדין זורע והן מדין קוצר.

6. ישוב שיטת הרמב"ם בתחומים השונים.

נלענ"ד שהרמב"ם קיבל את דחיית רבא בגמ' בגיטין, ועציץ נקוב ע"ג יתדות איננו חייב במצוות התלויות בארץ, וממילא ישנה זהות בין מצוות התלויות בארץ לבין דיני מחובר בטומאה, ובשניהם רק אם העציץ מונח ע"ג הקרקע. עציץ נקוב המונח בחו"ל ונופו נוטה לארץ יפטר ממצוות התלויות בארץ מפני שיניקת נוף מן האויר איננה יניקה, ורק נוף חו"ל כוחו להפקיע את דין "עציץ נקוב הרי הוא כארץ", לפי דרכנו שהכ' איננה אלא כ' הדמיון, אבל העציץ איננו חלק אינטגרלי מן הארץ. הרמב"ם קיבל את המשנה בדמאי שעציץ נקוב הוא רק "כארץ", ולכן בביכורים שישנה גז"כ מיוחדת של "ארצכם" העציץ איננו מתחייב בביכורים מפני שמופקע מגדר "ארצכם".

בהלכות שבת מלאכת קצירה מוגדרת כניתוק, ולכן עציץ נקוב איננו מחובר ממש, ולכן אם ירים עציץ מן הארץ ויניח ע"ג יתדות יפטר וכן להפך, ורק בגבשושית עפר יתחייב מדאורייתא מפני שבהנחתה מתחברת ונהפכת לחלק מן הקרקע, ודברי הרמב"ם מדוקדקים להפליא (אכמ"ל בשיטת הרמב"ם במלאכת קצירה המשלימה את דיוננו). ע"פ דרכנו, מובן מדוע הרמב"ם החסיר את דין פרוזבול בעציץ נקוב, ולא רק את מסקנת הסוגיה, שמדובר במונח אסיכי.